

Asia: VN/5966/2019

Lausuntopyyntö luonnoksesta hallituksen esitykseksi eduskunnalle vanhemmuuslaiksi

Lausunnonantajan lausunto

Voitte kirjoittaa lausuntonne alla olevaan tekstikenttään

Lausunto löytyy helpommin luettavassa muodossa täältä:

<https://sateenkaariperheet.fi/lausunnot/lausunto-vanhemmuuslaista-oikeusministeriolle/>

Yleistä

Esitysluonnos on valmisteltu huolellisesti niiltä osin, kun valmistelua on tehty. Esityksen ongelmat liittyvät poliittiseen ohjaukseen, eli siihen, mitä on päätetty jättää kokonaan valmistelun ulkopuolelle. Oikeusministeriltä ei enempää odotettukaan, mutta hallituksen kyvyttömyys puuttua valmistelun puutteellisuuteen hämmästyttää.

YHTEENVETO:

Esitysluonnoksella ei ole MITÄÄN todellisia yhdenvertaisuusvaikutuksia sateenkaariperheiden osalta, toisin kuin esityksen vaikutusarvioinnissa väitetään.

* Naispareille esitetty mahdollisuus valita lapsettomuushoidoissa käyttävät lahjasolut ei ole millään tavalla ”uudistus”, se on ainoastaan 1.4.2019 poistuneen mahdollisuuden palauttaminen, eduskunnan lakivaliokunnan vaatimuksesta.

* Muut pienet muutosesitykset, jotka esityksen vaikutusarvion mukaan edistävät naisparien yhdenvertaisuutta, ovat itse asiassa parannuksia/tarkennuksia kaikkien tunnustamisen kautta

vanhemmaksi vahvistettavien vanhempien (sukupuolesta riippumatta) asemaan, eivätkä siten paranna naisparien yhdenvertaisuutta suhteessa muihin.

* Vaikka sukupuolineutraalin kielen lisääminen kaikessa lainsäädännössä on kannatettavaa, ja lisää vanhemmuuslainkin tapauksessa lainsäädännön selkeyttä ja yksiselitteisyyttä, hallituksen esitysluonnoksella ei kuitenkaan olisi mitään tosiasiallisia yhdenvertaisuusvaikutuksia myöskään sukupuolivähemmistöihin kuuluville vanhemmille, koska esityksen mukaan vanhemmuusnimikkeiden sukupuolittamisessa pysyttäisiin. Kaikki sukupuolivähemmistöihin kuuluvien vanhempien ja heidän lastensa identifioidut oikeusturvan puutteet liittyvät nimenomaan sukupuolitettuihin vanhemmuusnimikkeisiin. Oikeudellisesti turhalle vanhemmuusnimikkeiden sukupuolittamisessa pysyttäytymiselle ei ole esitetty esitysluonnoksessa mitään perusteita.

* Esityksestä jää puuttumaan kokonaan myös niiden lasten suojeleminen, joilla on kahta useampia tosiasiallisia vanhempia. Useamman kuin kahden oikeudellisen vanhemman mahdollistaminen olisi esitysluonnoksen mukaan vaatinut, että valmistelua olisi tehty perusteellisemmin. Miksi ihmeessä valmistelu sitten lykättiin yksittäisen virkahenkilön valmisteltavaksi?

* Vanhemmuuslain lisäksi hedelmöityshoitolakiin jäisi lukuisia vanhemmuuden määrittämiseen liittyviä epäkohtia, jotka täytyy myös korjata alla esitetyin tavoin.

Kaikista yllä mainituista kohdista tarkemmin alempana tässä lausunnossa.

VAATIMUKSEMME:

* Esitys on palautettava riittävän laajapohjaiseen valmisteluun, jotta voidaan ratkaista kaikista heikoimmassa asemassa olevien lasten oikeusturvan toteutuminen, mukaan lukien seksuaali- ja sukupuolivähemmistöihin kuuluvien vanhempien erityistilanteet sekä kaikki perhetilanteet, joissa lapsella on tosiasiallisia (de facto) vanhempia tai kahta useampia vanhempia.

* Jos oikeusministeri/hallitus edelleen kieltäytyy käynnistämästä kunnollista valmistelua, vähimmäisvaatimuksemme on, että vanhemmuuden määrittämiseen liittyvää lainsäädäntöä koskeva laaja selvitystyö käynnistetään välittömästi, tämän lausunnon lopussa määritellyllä tavalla. Lapsen vanhemmuuden määrittämisen täytyy suojata lapsen suhdetta kaikkiin tosiasiallisiin (de facto) vanhempiinsa kaikissa perhetilanteissa.

Hallituksen esitysluonnoksen vaikutusarvioinneista

* Esityksen aukikirjoitetuissa tavoitteissa (s. 14–15) väitetään, että esitys edistää lapsen oikeuksien toteutumista yhdenvertaisesti perhemuodosta riippumatta ja tukee erilaisia perhemalleja ja turvaa hedelmöityshoitosten yhdenvertaista saatavuutta hallituksen tasa-arvo-ohjelman mukaisesti. Yllä mainittuun viitaten toteamme, että tämä EI missään mielekkäässä mielessä pidä paikkaansa,

ainakaan sateenkaariperheiden osalta. Maininta pitää poistaa tavoitelluista vaikutuksista, ellei esitystä muuteta radikaalisti niin, että tämä tavoite mitenkään toteutuisi.

* Lapsivaikutusten arvioinnissa todetaan, että lapsen edun mukaista on, että epäselvät vanhemmuudet selvitetään mahdollisimman pian lapsen syntymän jälkeen. Tästä huolimatta esitetään, että epäselvien vanhemmuuksien tehtäviä jatketaan soveltamalla isyysolettamaa sekä jättämällä huomioimatta lapsen kaikki tosiasialliset vanhemmat. Lapsivaikutusten arvioinnissa pitäisi huomioida myös nykykäytännön jatkamisen haitalliset vaikutukset lapsille.

* Yhdenvertaisuusvaikutusten arvioinnissa väitetään, että sukupuolineutraalin kielenkäytön lisäämisellä vanhemmuuslaissa (huomioiden sekin, että vanhemmuusnimekkeitä ei ole muutettu sukupuolineutraaleiksi) on myönteisiä vaikutuksia sukupuolivähemmistöjen perheille. Tämä ei kuitenkaan voi pitää paikkaansa, koska kaikki perheitä edustavien järjestöjen identifioimat käytännön ongelmat jäävät ratkaisematta esityksessä. Kaikki identifioidut ongelmat johtuvat nimenomaan nimekkeiden turhasta sukupuolittamisesta. Oikeudellisesti turhan vanhemmuusnimikkeiden sukupuolittamisen jatkamiselle ei ole esitysluonnoksessa esitetty mitään, edes horjuvia perusteita. Sukupuolitetun kielen karsiminen muualta kuin nimikkeistä on kyllä tehty tarkasti (ja siitä on alempana vain muutama huomautettava kohta), mutta koska esitys ei tästä kielenhuollosta huolimatta pysty korjaamaan ainoatakaan sukupuolivähemmistöjen identifioitua ongelmaa, kielen muuttamisella ei ole itsessään mitään suoria yhdenvertaisuusvaikutuksia. Siihen voi kyllä yhtyä, että sukupuolineutraali lainsäädäntö edistää lainsäädännön yksiselittisyyttä ja yksinkertaisuutta, ja on siitä näkökulmasta erittäin kannatettavaa.

* Yhdenvertaisuusvaikutusten arvioinnissa väitetään myös, että sen mahdollisuuden palauttamisella, että apilaperheet voisi jälleen asioida hedelmöityshoidoissa, olisi yhdenvertaisuusvaikutuksia eri sateenkaariperheryhmille. Tästä hallitus ei kuitenkaan voi ottaa kiitoksia yhdenvertaisuuden edistämisenä, koska esitys palauttaa vain asiantilan, joka oli vielä hyvin hiljattain (1.4.2019 saakka) olemassa. Jos ko. esityksen vaikutukset otetaan mukaan yhdenvertaisuusarviointiin, hallituksen esityksessä pitää rehellisesti todeta, että asiassa otettiin vastikään askel taaksepäin ja hallituksen esitys ottaa ainoastaan saman askeleen takaisinpäin, mutta ei edistä sateenkaariperheiden tilannetta millään tavoin verrattuna ennen 1.4.2019 vallinneeseen asiointilaan.

* Yhdenvertaisuusarvioinnissa ja yksityiskohtaisissa perusteluissa toistuu useissa eri yhteyksissä sama harhaanjohtava ajatus, että muutosesitykset, jotka parantaisivat/tarkentaisivat kaikkien tunnustamalla vanhemmaksi vahvistettujen asemaa tai kaikkien lahjasoluilla lapsen saavien asemaa, edistäisivät naisparien yhdenvertaisuutta. Esitykset ovat toki kannatettavia ja ne edistävät myös naisparien lasten oikeusturvaa muiden ohella, mutta niillä ei mitenkään voi sanoa olevan yhdenvertaisuusvaikutuksia, koska ne eivät korjaa naisparin epäyhdenvertaista asemaa suhteessa muihin perhemuotoihin millään tavoin, vaan parantavat kaikkien perheiden asemaa yhtäläisesti. Katso muutosesitykset tarkemmin alla.

Hedelmöityshoitolaian muuttamisesta

Hallituksen esitysluonnoksessa esitetään, että hedelmöityshoitolakia muutetaan siten, että naisparilla olisi tulevaisuudessa jälleen mahdollisuus käyttää myös sellaisia lahjasiittiöitä, joiden luovuttaja voidaan vahvistaa lapsen isäksi. Käytännössä näissä tapauksissa on aina kyse useamman kuin kahden vanhemman apilaperheistä.

Hallituksen esitys on sinänsä erittäin kannatettava. Se palauttaisi asiantilan, joka vallitsi vielä 1.4.2019 saakka. Esityksen lakitekhniseen ratkaisuun ei ole huomautettavaa.

Esitysluonnoksessa ollaan huolissaan toiseksi vanhemmaksi kirjattavien oikeuksien mahdollisesta kollisiosta, ja tämä saadaankin ehkäistyä esitetyillä muutoksilla hedelmällisyyslakiin ja vanhemmuuslakiin. Tässä täytyy kuitenkin huomata, että apilaperheiden tilanteissa mahdolliset oikeuksien kollisiot johtuvat yksinomaan siitä ongelmallisesta lähtökohdasta lainsäädännössämme, että lapsella voi olla enintään kaksi oikeudellista vanhempaa. Tämä lainsäädännön peruslähtökohta ei tunnusta perheiden nykyistä moninaisuutta eikä turvaa lapsen oikeutta tosiasiallisiin vanhempiinsa, minkä voidaan nähdä rikkovan räikeällä tavalla lapsen oikeusturvaa.

Jos ajatellaan hallituksen esitysluonnoksessa esitetyn muutoksen oletettuina hyötyjinä olevia apilaperheitä (esimerkiksi mies- ja naisparin jakama vanhemmuus), joissa lapsella on kolme tai neljä tosiasiallista vanhempaa, vanhemmat asetetaan nykyisellään erittäin epäinhimilliseen asemaan – valitsemaan todella huonoista vaihtoehdoista vähintän huono. Jos muistiossa esitetty muutos toteutetaan, perhe voi sentään jälleen saada hedelmöityshoitoja kotimaassa, mutta jo heti kättelyssä he joutuvat tekemään kohtuuttoman vaikean päätöksen siitä, ketkä vanhemmista eivät voi toimia oikeudellisesti vanhempina. Samalla vanhemmat joutuvat tekemään lapsen puolesta päätöksen, keihin syntymästään alkaen hänen vanhempinaan toimineisiin lapsella on laillisesti vahvistettu oikeus. Alempana tässä lausunnossa ehdotuksemme tämän räikeän lapsen oikeuksien rikkomuksen ratkaisemiseen.

Eri sukupuolta olevien parien mahdollisuus valita lahjasolut

Sateenkaariperheet ry on ajanut naispareilla aiemmin olemassa olleen sukusolujen valinnanmahdollisuuden palauttamista, ja olemmekin iloisia, että sitä nyt esitetään. Nähdäksemme ei kuitenkaan ole olemassa syytä, minkä vuoksi samaa mahdollisuutta ei pitäisi ulottaa myös eri sukupuolta oleville pareille. Isyysolettamasta johtuen se kuitenkin johtaisi eri tavalla hankalaan sääntelyyn.

On odotettavissa, että tulevaisuudessa vanhemmuus irtautuu yhä enemmän aikuisten rakkaussuhteista (esimerkiksi erilaiset kumppanuusvanhemmuuden muodot, jossa jaetaan lapsen vanhemmuutta ilman rakkaussuhdetta), vaikka tällä hetkellä tarve esitetyn kaltaisiin hoitoihin onkin todennäköisempi samaa sukupuolta olevien parien perheissä. Vanhemmuuslainsäädännön peruslähtökohdan pitäisi olla lapsen aseman turvaaminen kaikissa tilanteissa, ei vanhempien keskinäisten suhteiden normatiivinen sääntely.

Mahdollisuuden säätäminen eri sukupuolta oleville pareille olisi helpompaa, jos isyysoletuksesta luovuttaisiin ja lisättäisiin mahdollisuuksia vahvistaa vanhemmuus osapuolten sopimuksen pohjalta. Niin kauan kuin lainsäädäntömme pysyy nykyisellään näiltä osin, lienee helpompaa säätää mahdollisuus tällä hetkellä vain naispareille. Esityksen sivuilla 93–95 selvitetään ansiokkaaksi, miksi tämäkin ratkaisu olisi perustuslain mukainen. Sillä parannettaisiin tiettyjen huonommassa olevien ihmisryhmien oikeuksia rajoittamatta kenenkään muun oikeuksia.

Kun pohditaan naispareille palautettavaa mahdollisuutta valita hoidossa käytettävät solut (ja valinnanmahdollisuuden puutetta eri sukupuolta olevilla pareilla), täytyy tarkastelun näkökulmaksi ottaa myös se tosiasia, että lainsäätäjä on päättänyt viimeksi isyyslain uudistuksen yhteydessä vuonna 2015 kohdella pariskuntia eri tavoin seksuaalisen suuntautumisen perusteella, ja siten vanhemmuusolettamaa sovelletaan tällä hetkellä vain eri sukupuolta oleviin pareihin. Tämä peruslähtökohta vaikuttaa koko vanhemmuuslainsäädäntöön perustavaa laatua olevalla tavalla, eikä eri ja samaa sukupuolta olevien pariin aseman vertailu ole mahdollista millään mielekkäällä tavalla. Pareja kohdellaan jo lähtökohtaisesti ratkaisevalla tavalla eri tavoin. Lainsäädäntö poikkeaa jo lähtökohtaisesti yhdenvertaisen kohtelun periaatteesta.

Puolison suostumus ei saa koskaan olla esteenä hoidoille

Esitetyn muutoksen jälkeenkin lainsäädäntö lähtee siitä, että parisuhteessa olevaa voidaan hoitaa hedelmöityshoidoissa ainoastaan yhdessä puolisonsa kanssa, mistä seuraa, että puolison suostumus on edellytys henkilön mahdollisuudelle saada ylipäättään mitään hoitoa. Nykylainsäädännön näkökulmasta tämä on perusteltavissa sillä, että hedelmöityshoitojen saaminen vaikuttaa molempien osapuolten oikeusasemaan, koska molemmat osapuolet vahvistetaan vanhemmiksi.

Jos naisparin olisi ehdotetulla tavalla mahdollista valita myös sellainen sukusolujen luovuttaja, joka voidaan vahvistaa lapsen isäksi, hoitojen antaminen ei näissä tilanteissa vaikuttaisi hoitoa saavan naispuolison omaan oikeudelliseen asemaan. Nousee siis kysymys, voiko puolison suostumus olla näissäkin tilanteissa edellytyksenä hoidon antamiselle. Sateenkaariperheet ry:n mielestä ei voisi, mutta tilanne pitää nähdä tätä paljon laajemmin.

Hedelmöityshoitolain ei pitäisi ylipäättään edellyttää sitä, että puolisoita voitaisiin hoitaa vain puolisoina. Lisääntymisoikeuksien ei pitäisi olla tällä tavoin ehdollisia henkilön puolison suostumuksesta. Hedelmöityshoidot lahjasoluilla pitäisi mahdollistaa myös parisuhteessa eläville yksin siten, että vain vanhemmuutta toivova vahvistetaan lapsen vanhemmaksi. Puolison suostumus tarvittaisiin vain, jos tarkoituksena on vahvistaa puolisosikin vanhemmaksi. Tässäkin tilanteessa vanhemmuuden vahvistaminen onnistuisi tehokkaasti ja täsmällisesti vahvistamalla se osapuolten sopimuksen mukaisesti.

RIVF-hoitojen laillisuuden selkeytys

Hedelmöityshoitolain soveltamisessa on ajoittain ollut haasteita, kun naispari on hakenut sellaista hoitoa, jossa toisen osapuolen hedelmöitetty munasolu istutetaan toisen osapuolen kohtuun (ns RIVF-hoito). Joskus lääkärit ovat kieltäytyneet, vaihtelevin perustein, antamasta tällaista hoitoa. Usein hoitava lääkäri on tulkinnut asian liittyvän sijaissyntytyksen kieltoon. Kyse ei tietystikään ole sijaissyntytyksestä, ja usein miten hoidot ovat lopulta onnistuneesti myönnetty. Sateenkaariperheet ry ehdottaa, että hedelmöityshoitolain uudistuksen yhteydessä lainsäädäntöä tai perustelutekstejä tarkennetaan jollakin tavoin tältä osin.

Hedelmöityshoitojen on mahdollistettava myös miehen hoitaminen

Hedelmöityshoitolain pykälät 1, 2, 13 ja 16.2 täytyy muotoilla uudelleen niin, että hedelmöityshoitoja voidaan antaa henkilölle sukupuolesta riippumatta. Tällä hetkellä hoitoja voidaan antaa vain oikeudelliselta sukupuoleltaan naiselle. Tämä rajoitus puuttuu perusteettomalla ja yksityisen suojaa erityisen loukkaavalla tavalla ihmisen lisääntymisoikeuksiin.

Tunnustamisen kautta vanhemmaksi vahvistettavien tilanteen tarkennukset

Hallituksen esitysluonnos sisältää joukon kannatettavia tarkennuksia, joissa tarkennetaan/laajennetaan tunnustaneiden vanhempien oikeuksia riippumatta tunnustajan sukupuolesta – näistä mikään ei siis ole parannuksia erityisesti naisparien tilanteisiin vaan parannuksia kaikkien tunnustaneiden vanhempien tilanteisiin. Tähän viitattiin jo yhdenvertaisuusvaikutusten kohdassa. Alla eri esityksistä vielä tarkemmin:

* Yhteistuumin asiaa pyytävälle vanhemmille esitetty mahdollisuus pyytää myös tunnustetun vanhemmuuden (ei pelkästään oletetun vanhemmuuden) uudelleen selvittämistä on kannatettava. Tätä esitetään, koska ennen lapsen syntymää tehtävän tunnustamisen peruuttamismahdollisuutta esitetään poistettavaksi. Uusi mahdollisuus kohdistuu kaikille tunnustaneille vanhemmille sukupuolesta riippumatta.

* Vastaavasti ns. kolmannelle henkilölle esitetty mahdollisuus vanhemmuuden kumoamiskanteen nostamiseen myös ennakkolisesti tunnustettujen vanhemmuuksien osalta on kannatettava. Myös tämä johtuu tunnustuksen peruuttamisoikeuden poistamisesta ja on uusi mahdollisuus kaikille, tunnustaneen vanhemman sukupuolesta riippumatta.

* Esityksen mukaan äitiys/isyys voitaisiin vahvistaa myös henkilön kuoleman jälkeen ristiriidattomissa tilanteissa, oikeuden omistajien suostumuksella. Tarkoituksena on välttää turha käsittely tuomioistuimessa. Esityksen mukaan vahvistaminen olisi tulevaisuudessa mahdollinen myös niissä tilanteissa, kun lapsi on saanut alkunsa lahjasoluilla eikä lapsen ja vahvistettavan vanhemman välillä ole geneettistä sidettä. Tällä hetkellä voimassa oleva laki vaatii geneettisen polveutumisen todistamista. Uusi mahdollisuus soveltuu siis sekä samaa että eri sukupuolta oleville pareille, MUTTA

esityksessä (muutamassakin eri kohdassa) tämä uusi mahdollisuus esitellään ikään kuin kyse olisi vain äitiyden vahvistamiseen liittyvästä uudesta oikeudesta, joka kohdistuisi siten pelkästään naispareihin. Tosiasiassahan esitys mahdollistaisi sekä isyyden että äitiyden vahvistamisen silloin, kun se tapahtuisi hedelmöityshoitoihin annetun suostumuksen pohjalta ja hoidoissa on käytetty lahjasoluja. Tällä hetkellä esitettyä mahdollisuutta ei ole äitien lisäksi niillä isyyttä tunnustavilla henkilöillä, joiden lapsi on saanut alkunsa hedelmöityshoidoissa lahjasoluilla, koska nykylaissa ehtona on geneettinen yhteys. Esitetty mahdollisuus siis parantaisi kaikkien lahjasoluilla lapsia saaneiden perheiden tilannetta. Olemme iloisia, että tälläkin pienellä tavalla naisparien tilanne kehittyy muiden parien rinnalla, mutta vastustamme esityksen ilmaisutapaa, joka saa asian näyttämään nimenomaan naisparien tilanteen parantamisena. Asian esittäminen tällä tavoin hallituksen esitysluonnoksessa antaa valheellisen kuvan tämän muutosesityksen yhdenvertaisuusvaikutuksista. Kuten aiemmin olemme todenneet, hallituksen esitysluonnoksella ei ole mitään yhdenvertaisuusvaikutuksia missään sateenkaariperhetilanteissa, mukaan lukien tämä muutosesitys. Vaikka esityksellä ei ole yhdenvertaisuusvaikutusta seksuaali- ja sukupuolivähemmistöjen osalta, se on kannatettava, koska sillä on yhdenvertaisuusvaikutus lahjasoluilla alkunsa saaneille lapsille suhteessa muihin lapsiin.

Kansainvälisen yksityisoikeuden alaan kuuluvat säännökset

On hyvä, että kansainvälisen yksityisoikeuden alaan kuuluvissa säännöksissä huomioidaan myös Ruotsin ja muiden maiden tuleva, mahdollinen sääntely äitiysolettamasta. Vaikka Suomi haluaa olla aina viimeinen pohjoismaa, jossa otetaan sosiaalisesti vastuullisia askelia monimuotoisuuden huomioimisessa lainsäädännössä, on viisautta, että edes huomioidaan muiden maiden vastuullisempi sääntely.

Esitämme myös kysymyksen, onko esitettyjen säännösten nojalla selvää, mitä tapahtuu, jos Suomeen muuttaa perhe, jossa lapselle on vahvistettu kolme tai neljä vanhempaa, esimerkiksi Kanadassa tai Yhdysvalloissa. Tässäkin tilanteessa pitää olla kristallinkirkasta, että lapsen kaikkien vanhempien oikeudellinen vanhemmuus voidaan Suomessa vahvistaa. Esimerkiksi Suomen oikeusjärjestyksen perusteiden vastaisuutta ei saa soveltaa tämän estämiseksi. Lapsen edun huomioiminen kyseisessä tilanteessa ylittää nähdäksemme kirkkaasti valtion harkintamarginaalin, varsinkin kun lapsen vanhemmuussuhteiden vahvistamisesta ei voida osoittaa aiheutuvan valtiolle mitään haittaa. Pykälät ja/tai perustelut on korjattava/tarkennettava siten, että useamman kuin kahden vanhemman vahvistaminen ulkomaisen päätöksen perusteella on Suomessa itsestään selvästi mahdollista.

Sukupuolivähemmistöihin kuuluvien vanhemmuuden vahvistamisen varmistaminen kaikissa tilanteissa

Esitetyn vanhemmuuslain 4§:stä eikä sen perusteluista selviä riittävän selkeästi, mitä tapahtuu, jos naiseksi sukupuoleltaan vahvistetun henkilön siittiöitä käytetään saattamaan toinen henkilö

raskaaksi koti-inseminaatiolla tai yhdynnässä. On täysin mahdollista, että sukupuoleltaan naiseksi vahvistetulla voi olla toimivia siittiöitä, vaikka Suomen lainsäädäntöön sisältyy edelleen hedelmättömyyttä vaativa drakoninen ehto sukupuolen vahvistamiselle. Lähes kaikissa muissa Euroopan valtioissa sukupuolen vahvistamisen ehtona ei ole hedelmättömyys, ja ihmiset saattavat muuttaa maasta toiseen sukupuolen vahvistamisen jälkeen.

Pykälän teksti näyttäisi mahdollistavan, että kyseisessäkin tilanteessa vanhemmuus voidaan vahvistaa (tosin väärin sukupuolitettuna). Sen sijaan perusteluiden viimeinen lause näyttäisi rajaavan isyyden vahvistamisen vain niihin tilanteisiin, kun vanhempi on ollut oikeudellisesti mies vielä hedelmöityksen aikaan.

Tässä asiassa aivan ehdoton vaatimuksemme on, että geneettinen isyys on aivan kaikissa tilanteissa voitava vahvistaa (ellei kyse ole luovutetuista siittiöistä syntyneestä lapsesta). Tätä mahdollisuutta ei saa rajata siinäkin tilanteessa, että vanhemmaksi vahvistettava on ollut hedelmöityksen aikaan oikeudellisesti nainen (esimerkiksi jonkun toisen maan vahvistamana). Tällaista rajausta ei myöskään voisi perustella Suomen translain hedelmättömyysvaatimuksella.

Ehdotus on, että perusteluita muokataan, niin että asiasta ei voi jäädä epäselvyyttä. Paras vaihtoehto tietysti olisi, että asia säädettäisiin niin, että vanhemmuus voitaisiin kirjata sukupuolittamatta vanhemmuutena, tai vähintään oikeammin sukupuolitettuna äitiytenä. Mutta jos lainsäätäjä pysyy edelleen siinä periaatteessa, että ”siittäjä” on aina isä, tässä yhteydessä on vähintään säädettävä, että naissukupuolisen ”siittäjänkin” vanhemmuus voidaan aina vahvistaa jotenkin.

Isyyden vahvistamisen ensisijaisuudesta periaatteellisena julistuksena luovuttava

Hallituksen esitysluonnoksen useassa kohdassa painotetaan, että isyyden vahvistaminen on ensisijaista suhteessa äitiyden vahvistamiseen. Äitiyttä ei esityksen mukaan voida vahvistaa, jos isyys voidaan vahvistaa. Jos lainsäädäntö on johdonmukainen ja pykälät jo itsessään estävät mahdollisten vaihtoehtoisesti vanhempina kyseeseen tulevien oikeuksien kollisiot, ei tällaiselle julistukselliselle sääntelylle ole tarvetta. Jos säädöksellä ei ole muuta kuin julistuksellista käyttöä, sen ainoa tarkoitus on tuoda julki arvoarvostelma. Yksikään aiottu vanhempi ei ole kuitenkaan toista vähempiarvoinen. Äitiyden vahvistamisen esitetystä säädöksestä johtuu nähdäksemme yksiselitteisesti jo itsessään se, että äitiys tulee vahvistettavaksi vain sellaisissa tilanteissa, kun isyyttä ei voi edes teoriassa vahvistaa. Sitä ei tarvitse enää varmistella arvottamalla tunnustettu äitiys tunnustettua isyyttä toisarvoisemmaksi.

Muita yksityiskohtaisia huomioita hallituksen esitysluonnoksesta

- * 4§:n perusteluissa on kannatettavaa, että on tarkennettu, että joissain tilanteissa raskautta ei ole aikaansaatu "makaamalla" vaan siittiöt on saatettu viedä raskaaksi tulleen kohtuun muulla tavoin, esimerkiksi koti-inseminaation avulla.
- * 5§:n perusteluihin olisi hyvä selkeyttää, että naisparin hedelmöityshoito voidaan tehdä myös niin, että toinen puolisoista saatetaan raskaaksi toisen puolison siittiöillä. Näissäkin tilanteissa äitiyden tunnustamisen täytyy olla itsestään selvästi käytettävissä.
- * 6§:n perusteluiden toiseksi viimeisen kappaleen viimeisessä lauseessa "aviomies" ei ole asiayhteyteen soveltuva määritelmä, vaan sen sijalla pitäisi lukea laajemmin "toinen vanhempi"
- * 15§:n perusteluiden toiseksi viimeisessä kappaleessa puhutaan "miehen" kanneoikeudesta, mutta kanneoikeus on esitettyjen pykälien mukaan "henkilöllä".
- * 19§:n perusteluiden toisessa kappaleessa puhutaan liian laajasti "tulevasta äidistä" vaikka asiayhteydessä on kyse "raskaana olevasta". Naisparin tilanteessa on kaksi tulevaa äitiä, mutta ko. perusteluiden kohdalla on kyse nimenomaan raskaana olevasta. Heti seuraavassa virkkeessä puhutaankin "raskaana olevasta äidistä". Tässäkään sukupuolittaminen ei tuo asiaan lisätietoa ko. asiayhteydessä, joten parempi kirjoittaa yleisemmin "raskaana oleva".
- * 20§:n toisessa momentissa puhutaan "lapsen synnyttäneestä äidistä". Pykälässä on kuitenkin kyse tilanteesta ennen lapsen syntymää, joten termi on taivutettava eri aikamuotoon. Samoin sukupuolitus on tämän pykälän kontekstissa tarpeeton. Termin voi muuttaa muotoon "lapsen synnyttävä". Sama aikamuotovirhe on myös perusteluissa.
- * 59§:n säännökset pyrkivät ehkäisemään äitiyden tunnustamisen Suomessa niissä tilanteissa, kun on käyty ulkomaisissa sijaissynnytysjärjestelyissä. Perusteluissa todetaan, että "joissakin tapauksissa ehdotettu säännös voi johtaa siihen, että vakiintunutta äitiyssuhdetta ei voida tunnustaa, vaikka se olisi lapsen edun mukaista. Tällainen äitiyssuhde voidaan viime kädessä vahvistaa adoptiolla." Väittämästä on korjattava sana "joissakin", koska sijaissynnytystilanteissa on lähtökohtaisesti AINA kyse siitä, että vakiintunutta äitiyssuhdetta ei voida vahvistaa. EIT:n oikeuskäytäntö vaatii, että vanhemmuus on vahvistettava sijaissynnytystilanteissakin jollain tavalla, esimerkiksi perheen sisäisellä adoptiolla. Tässä kohtaa täytyy esittää vakava kysymys siitä, mitä tavoitetta hallitus kyseisellä säännöksellä pyrkii edistämään, kuinka onnistuneesti ja kenen kustannuksella. Säännös ei estä sijaissynnytysjärjestelyissä käyntiä eikä se edes estä äitiyden tunnustamista Suomessa. Se ei siten ole millään tavalla tehokas tapa ehkäistä sijaissynnytystä, jos se on lainsäätäjän tavoitteena. Säännös kykenee sen sijaan vaikeuttamaan perheen elämää ja se lykkää tehokkaasti lapsen vanhemmuuden tunnustamista, ja jättää lapsen joksikin aikaa ilman oikeusturvaa suhteessa vanhempaan, joka kuitenkin myöhemmin itsestään selvästi vahvistetaan hänen vanhemmakseen. Toisin sanoen valtion tavoitteiden näkökulmasta tehottoman säädöksen ainoa vaikutus on lapsen oikeuksien vaarantuminen. Säädöksen haitalliset vaikutukset lapsen oikeuksiin eivät siten ole missään oikeasuhtaisessa suhteessa tavoiteltuihin hyötyihin.
- * 65§:n mukaan käsittelyn kiireellisyys on lain vaatimuksena, mutta siitä huolimatta jonot lapsenvalvojille esimerkiksi Helsingissä ovat hurjan pitkät. Jonotusajat estäisivät tietyissä tilanteissa myös perhevapaiden saannin, jos perhevapaat uudistetaan hallituksen maaliskuussa esittämällä tavalla. Olisi pohdittava, voiko kunnille asettaa aikarajoja palvelun tarjoamiselle ja sanktioida jotenkin liian pitkät jonot. Tietysti hallituksen tehtävänä on varmistaa myös riittävä rahoitus kyseessä oleville viranomaisille.

* 67§ pitää poistaa vanhemmuuslaista ja korvata kahdella pienellä termimuutoksella kotikuntalakiin. Ei ole järkevää tehdä vanhemmuuslakiin toisen lain tulkintasäännöstä, kun saman asian voi selkeämmin hoitaa muuttamalla kaksi termiä kotikuntalaissa (samaa tapaan kuin äitiyden vahvistamisen aiheuttamat muutostarpeet kansalaislakiin on korjattu suoraan ko. lakiin):

- Kotikuntalaki 2§: muutetaan ”hänen äidillään” muotoon ”synnyttäjällään”
- Kotikuntalaki 6a§: muutetaan ”äidin, isän tai huoltajan” muotoon ”synnyttäjän, muun vanhemman tai huoltajan”

* Nykytilan kuvauksessa sivulla 8 kuvataan isyyden selvittämisen keskeyttämisten vähenneen ja arvotetaan se myönteiseksi muutokseksi. Isyyden selvittämisen keskeyttymisessä ei ole kuitenkaan aina kyse lapsen edun vastaisesta pyrkimyksestä vanhemmuuden vahvistamisen estämiseen (josta hallituksen esitysluonnoksessa selvästi puhutaan), vaan hyvin usein on kyse lahjasoluista koti-inseminaatiolla alkunsa saaneesta lapsesta, jonka ei ole tarkoituskaan saada lahjoittajaa vanhemmakseen. Näissä tilanteissa on kyse paremminkin lainsäätäjän kyvyttömyydestä turvata syntyvän lapsen tosiasiallista perhetilannetta. Jos lainsäätäjä olisi kiinnostunut lapsen edun toteutumisesta, se säätäisi mahdollisuuden tehdä vanhemmuutta koskeva (tuomioistuimen vahvistama) sopimus synnyttävän vanhemman ja lahjoittajan kesken, jonka perusteella vanhemmuus vahvistettaisiin lapsen ainoalle tosiasialliselle vanhemmalle. Nyt sen sijaan lainsäätäjä vainoaa lahjasoluilla koti-inseminaation avulla lapsen saaneita ja arvottaa heidän perhetilanteitaan epätoivottuina.

Esitysluonnoksesta kokonaan puuttuvat tärkeät uudistukset

Hallituksen esityksen puutteet voi todeta yksinkertaisesti: muutosesitykset eivät miltei osin korjaa sateenkaariperheiden lasten oikeusturvan puutteita. Puutteet voisi yksinkertaistaen korjata säätämällä vanhemmuuslaki, jossa:

- * vanhemmuus kirjataan vanhemmuutena ja mahdollistetaan useammalle kuin kahdelle
- * vanhemmuus on mahdollista vahvistaa osapuolten keskinäisen sopimuksen pohjalta

Lapselle kaikki hänen tosiasialliset vanhempansa ovat yhtä tärkeitä riippumatta vanhempien sukupuolista ja lukumäärästä. Äitiyslaki mahdollisti naisparin lapsen juridisen aseman tunnustamisen. Nyt täytyy turvata loputkin sateenkaariperheiden lapset.

Oikeudellinen vanhemmuus useammalle kuin kahdelle

Useissa sateenkaariperheissä lapsella on jo syntyessään useampia kuin kaksi tosiasiallista vanhempaa, esimerkiksi tilanteessa, jossa naispari ja itsellinen mies ovat yhdessä päättäneet jakaa

lapsen vanhemmuutta. Tällä hetkellä lapsella voi olla enintään kaksi oikeudellista vanhempaa. Lapsella ei ole oikeutta tapaamiseen, elatukseen ja perintöön vanhemmalta, joka ei ole oikeudellinen vanhempi.

Ratkaisuehdotukset:

* Jos kolme tai neljä vanhempaa tekee sopimuksen vanhemmuuden jakamisesta ja tuomioistuin vahvistaa sopimuksen, kaikki tosiasialliset vanhemmat voidaan vahvistaa vanhemmiksi vahvistetun sopimuksen perusteella vanhemmuuslain nojalla (Alankomaiden työryhmän esityksen malli)

* Lisäksi adoptiolakia tulee uudistaa niin, että perheen sisäisen adoption vahvistaminen ei edellytä, että joku aiemmista vanhemmista luopuu oikeudellisesta vanhemmuudestaan

Kansainvälinen kehitys:

* Joukko osavaltioita Yhdysvalloissa ja Kanadassa mahdollistaa useamman kuin kahden vanhemman vahvistamisen lapselle

* Alankomaissa hallituksen nimittämä työryhmä on tehnyt hallituksen esityksen muotoon kirjoitetun esityksen vanhemmuuden vahvistamisesta tuomioistuimen vahvistaman sopimuksen pohjalta

* Useissa muissa Euroopan valtioissa tiedostetaan ko. lapsen oikeuksien ongelma, ja ratkaisuja ollaan parhaillaan etsimässä

Vanhemmuus merkitään väestötietojärjestelmään vanhemmuutena, ei isyytenä/äitiytenä

Joidenkin lasten vanhempi/vanhemmat kuuluvat sukupuolivähemmistöön. Nykyisin, ja esityksen mukaan tulevaisuudessakin, lapsen synnyttänyt mies kirjataan äidiksi ja nainen, jonka siittiöistä lapsi on saanut alkunsa, kirjataan isäksi. Laki ei myöskään mahdollista ennen sukupuolen korjaamista syntyneen lapsen vanhemmuusmerkinnän korjaamista vanhemman sukupuolen vahvistamisen yhteydessä.

Kun lapsen vanhemman sukupuolimerkintä (esim. nainen) ja vanhemmuusmerkintä (esim. isä) ovat ristiriidassa väestötietojärjestelmässä, se paljastaa lapsen vanhemman transtaustan aina viranomaisten ja palveluiden (esim. päivähoito) kanssa asioitaessa, ja altistaa lapsen merkittävällä tavalla syrjinnälle. Vanhemmuusmerkintöjen tekeminen sukupuolitettuina ei mahdollista muunsukupuolisten vanhempien identiteetin kunnioittamista.

Ratkaisuehdotukset:

* Kaikki yllä mainitut haasteet ratkeavat, jos vanhemmuuslaki säädettäisiin niin, että vanhemmuusmerkintä väestötietojärjestelmään tehdään vanhemmuutena. Merkinnän tekeminen sukupuolitettusti isyytenä/äitiytenä on juridisesti tarpeetonta, koska väestötietojärjestelmä sisältää joka tapauksessa tiedon vanhemman sukupuolesta. Vanhemmuuden merkitseminen väestötietojärjestelmään vanhemmuutena ei tarkoita isyyden ja äitiyden kategorioista luopumista arjen tilanteissa.

* Hallituksen esitysluonnoksessakin todetaan (s. 26), että jos sukupuolitetuista nimikkeistä luovuttaisiin, muuhun lainsäädäntöön tarvittaisiin lähinnä teknisluonteisia muutoksia. Oikeudellisesti turhan vanhemmuusnimikkeiden sukupuolittamisen jatkamiselle tulevaisuudessakin ei ole esitysluonnoksessa esitetty MITÄÄN, edes horjuvia perusteita.

* Niin kauan kuin vanhemmuusmerkintää ei tehdä sukupuolineutraalisti vanhemmuutena, tulee ristiriitaisten merkintöjen vaikutuksia lapsiin minimoida esimerkiksi:

- mahdollistamalla vanhemmuusmerkinnän valitseminen (isä/äiti) vanhemman omalla päätöksellä
- tai vähintään vahvistamalla syntyvän lapsen vanhemmuus isyytenä tai äitiytenä vanhemman sen hetkisen oikeudellisen sukupuolen mukaisesti
- myös aiemmin syntyneen lapsen merkintä tulee voida aina korjata sukupuolen oikeudellisen vahvistamisen yhteydessä

* Jos ongelmia yritetään ratkaista jollain muulla tavalla kuin tekemällä vanhemmuusmerkinnät ilman sukupuolittamista, voidaan päätyä ainoastaan vaillinaisiin ratkaisuihin, jotka eivät kunnioita itsemäärättyä oikeutta eivätkä muunsukupuolisten identiteettiä.

Kansainvälinen kehitys:

* EU-maista Ruotsi, Belgia, Malta ja Slovenia ovat ratkaisseet sukupuolivähemmistöjen vanhemmuusmerkintöihin liittyviä haasteita, toisistaan poikkeavilla tavoilla

* EN:n parlamentaarisen yleiskokouksen päätöslauselma (2239/2018) vaatii, että trans- inter- ja muunsukupuolisten vanhemmuus merkitään oikein sukupuolitettuna: <https://bit.ly/2POJWTe>

Hallituksen selitys sateenkaariperheiden lasten oikeusturvan kehittämisen laiminlyömiselle

Hallituksen esitysluonnoksessa esitetään seuraava selitys sille, että hallitus on päättänyt jättää molemmat sateenkaariperheiden lasten oikeuksien kannalta olennaiset uudistukset lähtökohtaisesti valmistelun ulkopuolelle:

”Yhdessäkin vertailumaassa ei ole tällä hetkellä mahdollista, että lapsella olisi enemmän kuin kaksi oikeudellista vanhempaa. Yhdessäkin vertailumaassa vanhemmuutta koskevaa lainsäädäntöä ei myöskään ole muutettu täysin sukupuolineutraaliin muotoon siten, että äitiyden ja isyyden sijaan säänneltäisiin vain vanhemmuutta.”

Tämä ei ole millään tavalla kestävä peruste laiminlyödä kaikista heikoimmassa asemassa olevien lasten aseman arviointia ja vahvistamista. Vaikka sääntely ei vielä ole kansainvälisesti yleistä, ko. lasten oikeuksien puutteet on kyllä tunnistettu ympäri liberaalia läntistä maailmaa. Molempiin ongelmiin on jo ratkaisuja eräissä maissa, kuten yltä käy selville. Suomella olisi ollut tässä kerrankin mahdollisuus toimia ensimmäisten pioneerien joukossa Euroopassa ja olla suojelemassa lasten oikeutta tosiasiallisiin vanhemmuussuhteisiin, kuten kansainvälisten kumppaneidemme kanssa yritimme vuosi sitten hallitusta kannustaa: <https://sateenkaariperheet.fi/uutiset/eurooppalaiset-sateenkaarijarjestot-vanhemmuuslaki-mahdollisuus-suomelle-toimia-suunnannayttajana-euroopassa/>

Vanhemmuuden vahvistaminen ennen lapsen alulle saattamista tehdyn sopimuksen pohjalta

Mahdollisuutta vahvistaa vanhemmuus ennen lapsen alulle saattamista tehdyn osapuolten välisen sopimuksen pohjalta olisi tärkeää laajentaa. Nyt vanhemmuus voidaan tunnustaa lapsettomuushoidoille annetun yhteisen suostumuksen perusteella, jota voidaan pitää eräänlaisena sopimukseen pohjautuvana vanhemmuuden vahvistamisena. Eri tilanteissa osapuolten väliselle sopimukselle voitaisiin asettaa erilaisia ehtoja, kuten esimerkiksi sopimuksen hyväksyttäminen tuomioistuimessa. Sopimukseen pohjautuva vanhemmuuden vahvistaminen vahvistaa vanhemmuuden lähtökohtaisesti täsmälleen oikein, eikä siihen liity vanhemmuusolettamaan ja myös tunnustamiseen liittyvää riskiä vanhemmuuden virheellisestä vahvistamista. Eri tilanteita, joihin sopimukseen perustuva vanhemmuuden vahvistaminen sopisi erinomaisesti olisivat ainakin:

* Yllä jo mainittu kolmen tai neljän vanhemman apilaperheessä jakama vanhemmuus

* Koti-inseminaatiolla syntyvät lapset silloin, kun siittiöiden luovuttajan on tarkoitus toimia lahjoittajana

* Sijaissynnytysjärjestelyt (ks. tarkemmin taustapaperimme sijaissynnytyksestä <https://bit.ly/3dmlhjo>)

Vanhemmuusoleuksesta luopuminen kaikkien osalta

Sateenkaariperheet ry on jo isyyslain uudistamisen aikoina 2014–2015 pitänyt näkemyksenään, että joko vanhemmuusolettamaa pitää soveltaa yhdenvertaisesti kaikkiin aviopareihin tai siitä pitää luopua kokonaan. Vanhemmuusolettamasta luopuminen olisi yhdistyksen mielestä parempi näistä

kahdesta ratkaisusta. Yhdistyksen mukaan vanhemmuus pitäisi vahvistaa aina JOKO biologisen polveutumisen TAI osapuolten keskinäisen sopimuksen pohjalta.

Isyysolettamasta luopumista puoltavia näkökulmia:

* Yli 50% esikoisista syntyy avioliiton ulkopuolella – isyysolettaman perusteella todettu vanhemmuus ei ole enää mitenkään normi vaan ennemminkin poikkeus. ”Pater est” -periaatteelle saattaa hyvin olla perusteluita useimmissa maissa kansainvälisesti tarkasteltuna (kuten esitysluonnoksessa todetaan), mutta sillä ei voi enää perustella sitä, että Suomen monimuotoisessa perhetodellisuudessa jatketaan vanhemmuuden epätarkkaa ja oletuksiin perustuvaa vahvistamista, ja epäselvien vanhemmuuksien tehtailua. Isyysolettama on toiminut silloin, kun lapset lähes aina syntyivät avioliitossa, eikä muita perhemuotoja hyväksytty. Silloin ”pater est” -periaate puolusti paikkaansa. Emme Suomessa elä enää tuossa todellisuudessa.

* Perhesuhteiden olettaminen mekanistisesti lainsäädännön nojalla aiheuttaa aina ongelmia – sen sijaan vanhemmuussuhteiden vahvistaminen osapuolten keskinäisten sopimusten perusteella ehkäisee parhaiten epäselviä vanhemmuuksia ja turvaa siten lapsen asemaa. Vanhemmuuden vahvistaminen myös tunnustamisen perusteella tuottaa lapsen edun kannalta kestävämpiä vanhemmuuden vahvistamisia kuin isyysolettama.

* Isyysolettaman soveltaminen lykkää vanhemmuuden selvittämistä (jopa vuosilla) ja luo olosuhteet lapsen perhesuhteiden järkkymiselle. Tähän suhteutettuna ei ole kohtuutonta, että myös avioliitossa elävät vanhemmat aktiivisesti tunnustaisivat vanhemmuuden, varsinkin kun se on tehty niin helpoksi neuvolakäynnin yhteydessä.

* Isyysolettamaa perustellaan myös sillä, että se suojelee lapsen tosiasiallisia perhesuhteita. Tämä on kuitenkin hyvin ongelmallinen perustelu. Ensinnäkin, miksi avioliitossa olevien vanhempien lasten tosiasiallisia perhesuhteita halutaan suojella samaan aikaan, kun kaikkien muiden lasten kohdalla periaatteena ei ole millään tavoin varmistaa nimenomaan sitä, että vahvistettu vanhemmuus vastaisi tosiasiallisia perhesuhteita, vaan päinvastoin. Ei ole myöskään lasten yhdenvertaista kohtelua, että avioparin lapsen tosiasiallisia perhesuhteita suojellaan eri tavoin riippuen siitä, onko lapsen vanhemmat eri vai samaa sukupuolta.

Selvitystyö käynnistettävä välittömästi

Vanhemmuuden määrittymiseen jää tämän nimellisen ”uudistuksen” jälkeen valtavia aukkoja lapsen oikeuksien turvaamisessa. Vaadimme, että vanhemmuuden määrittymiseen liittyvää lainsäädäntöä koskeva laaja selvitystyö käynnistetään välittömästi. Lapsen vanhemmuuden määrittämisen täytyy suojata lapsen suhdetta kaikkiin tosiasiallisiin (de facto) vanhempiinsa kaikissa perhetilanteissa. Asiaa pitää tarkastella ainakin niiden lasten osalta, joilla on seksuaali- ja sukupuolivähemmistöihin kuuluvia vanhempia, ja joilla on kahta useampia tosiasiallisia vanhempia erilaisissa uus- ja apilaperhetilanteissa.

Lapsen oikeusturvan edistäminen vaatii muutoksia vanhemmuuslakiin, adoptiolakiin ja hedelmöityshoitolakiin, niin että:

* syntyvän lapsen vanhemmuus voidaan vahvistaa vanhempien välisen, ennen lapsen alulle saattamista solmitun sopimuksen perusteella esimerkiksi apilaperhe-, koti-inseminaatio- ja sijaissyntytstilanteissa, myös silloin kun vanhempia on useampia kuin kaksi.

* lapsen elämän aikana vakiintunut vanhemmuus voidaan vahvistaa perheen sisäisen adoption kautta myös silloin, kun tosiasialliset vanhemmat ovat avoliitossa tai eronneet, tai kun he eivät koskaan ole olleetkaan parisuhteessa tai kun heitä on useampia kuin kaksi. Tällä hetkellä perheen sisäinen adoptio voidaan tehdä vain avioliitossa.

Koska hallituksen perhevapaaesitys sitoisi myös perhevapaat oikeudelliseen vanhemmuuteen, olisi entistä tärkeämpää, että oikeudellinen vanhemmuus voitaisiin vahvistaa kaikille tosiasiallisille vanhemmille. Oikeudellinen vanhemmuus on AINOA tapa taata lapselle esimerkiksi lähtökohtainen tapaamisoikeus, oikeus elatukseen, oikeus perinnön lakiosaan sekä asema vanhemman oikeudenomistajana.

Lisätietoja:

Juha Jämsä, toiminnanjohtaja, Sateenkaariperheet ry, jamsa@sateenkaariperheet.fi, 044 997 1956

Jämsä Juha
Sateenkaariperheet ry